

Л.В. Дідківська

ДЕФОРМАЦІЯ КООПЕРАТИВНИХ ФОРМ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ (1930–1970-і роки)

У статті визначено організаційно-економічні форми кооперативної підприємницької діяльності в Україні в 1930–1970-і роки та виявлено їхню суспільну роль у межах неринкової економічної системи.

Ключові слова: споживча кооперація, кустарно-промислова кооперація, сільськогосподарська кооперація, кооператив, торгівля.

Постановка проблеми. Базовими господарськими одиницями українського села є дрібні селянські (фермерські) господарства, яким все важче виживати на вітчизняному ринку сільськогосподарської продукції. Підвищенню їхньої конкурентоспроможності могло б сприяти об'єднання у кооперативи у сфері кредиту, постачання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції. Проте український селянин сьогодні не знає про переваги сільськогосподарської кооперації, а найгірше те, що він має викривлене сприйняття кооперативних організацій, що зумовлено впливом формальних і неформальних інституційних чинників, сформованих у радянський період. Не усвідомлюючи ринкову природу кооперативу, його помилково пов'язують з усупільненням засобів виробництва, колективним виробництвом та зрівняльним розподілом. Стримує розвиток кооперації і небажання селян брати на себе ініціативу та відповідальність, оскільки українцям тривалий час в умовах директивної економіки насаджувались політика патерналізму, пасивність та орієнтація на державні структури. Тому, відроджуючи кооперацію в Україні, важливо врахувати негативний досвід деформації кооперативних форм господарювання в рамках неринкової економічної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники кооперативної теорії та історії – Л.Горкіна, В.Зіновчук, Л.Молдаван, А.Пантелеймоненко, П.Саблук, Ю.Тимченко та інші

вітчизняні вчені – переважно оминали несприятливий для розвитку кооперації радянський період, аргументуючи це тим, що практично була спотворена кооперативна сутність відповідних підприємств.

Метою статті є характеристика організаційно-економічних форм кооперативної підприємницької діяльності в Україні в неринкових умовах та визначення їхньої суспільної ролі.

Виклад основного матеріалу. В 1930–1970 рр. радянська влада намагалась реорганізувати кооперативний сектор економіки УРСР у складову планового соціалістичного господарства, нехтуючи основоположними кооперативними принципами. Одержавлення кооперації відбувалося завдяки політичній волі радянської влади, а також встановленням абсолютної монополії держави у фінансовому секторі (ліквідація кредитної кооперації, націоналізація банків). Тим самим самостійна діяльність української кооперації була паралізована та стала залежною від держави. 23 березня 1930 р. владними структурами було скасовано й кооперативне страхування, а майном кооперативів поповнились установи державного страхування. Сільськогосподарська кооперація також не витримала натиску на неї насильницької колективізації, націоналізації майна на користь державних машинно-тракторних станцій і колгоспів, передачі її фондів сільськогосподарського довготермінового кредитування Всесоюзному сільськогосподарському кооперативно-колгоспному банку, а кредитних функцій сільськогосподарських кредитних товариств філії державного банку (грудень 1930 р.) [20, с.487]. 17 жовтня 1937 р. згорнули свою діяльність житлово-орендні кооперативи, а орендований ними житловий фонд передали у розпорядження місцевих рад.

Функціонувати радянська влада дозволила лише тим видам кооперації, сектор яких вона обслуговувати самотужки не могла. Причому лояльність зберігалась до тих пір, поки кооперативна організація досягне свого розквіту і матиме достатню матеріально-технічну базу для її націоналізації, а також державні підприємства займуть відповідне місце у тому сегменті ринку. Так, у 30-х роках ХХ ст. кустарно-промислова кооперація навіть набула певного розвитку, адже забезпечувала дефіцитний ринок товарів предметами домашнього й особистого вжитку, які становили 80% усього виробництва, готувала кваліфікованих робітників для промислового виробництва, в чому була особливо зацікавлена держава в умовах індустріалізації. Ефективно поєднуючи місцеві

ресурси, кустарна промисловість у 1937–1938 рр. випустила 35% меблів загального виробництва, 42% – металевих виробів, 33% – голок, 53% – светрів, 35% – валянок тощо. Крім того, спеціалізувалась на виробництві шкільного приладдя та музичних інструментів [6, с.295].

Ще з кінця 20-х – початку 30-х років ХХ ст. значно актуалізувалась проблема постачання населення товарами та послугами в умовах згорання приватної торгівлі, ліквідації сільськогосподарської кооперації та відсутності розвиненої державної системи торгівлі (таблиця 1).

Таблиця 1

**Динаміка структури основних видів торгівлі
у загальному обсязі роздрібного товарообороту в Україні
в кінці 20-х років – на початку 30-х років ХХ ст., %**

Рік	Вид торгівлі		
	Державна	Кооперативна	Приватна
1927–1928	9,5	58,1	32,4
1928–1929	8,0	74,1	17,9
1930	13,5	82,3	4,2
1931	20,6	78,9	0,5
1932	34,5	65,5	—

Складено за даними: Народне господарство УРСР. – К. : Народне господарство та облік, 1935. – С. 352.

Споживча кооперація була обрана радянською владою основною торговельно-розподільною системою з 1928 р. із запровадженням продуктових карток. Використання державою системи споживчої кооперації на початку 30-х років ХХ ст. призвело до збільшення її торговельних оборотів завдяки впровадженню примусового членства населення у кооперативах; зміцнення її матеріально-технічної бази за рахунок певних активів сільськогосподарської кооперації, переданих радянською владою споживчій кооперації; зростання її ролі у подоланні продовольчої кризи 1932–1933 рр., адже споживча кооперація брала активну участь у планових хлібозаготівлях.

Проте, отримавши преференції від держави, споживча кооперація втратила економічну свободу, практично перетворилась на додаток до колгоспної системи, її управлінський апарат став надто бюрократичним. Саме існування споживчої кооперації тепер визначала її взаємодія не з приватним капіталом, як

в усьому цивілізованому світі, а з державним сектором. Одержавлення кооперативної системи не найкращим чином вплинуло і на її структуру. Організаційна мережа кооперативів згідно рішення II Всесоюзного з'їзду споживчої кооперації (липень 1930 р.) складалася із районних споживчих товариств (кожному належало по 25–26 лавок, які обслуговували села й міста, які не мали великої промисловості) та центральних робочих кооперативів (кожному належало по 70 магазинів і лавок, які забезпечували населення індустріальних центрів) [7, с.284]. Ефективність такої концентрованої кооперативної системи не підтвердилась на практиці, адже підривала основні принципи підприємницької діяльності та кооперації.

У той же час подальший розвиток промисловості та значне зростання в промислових центрах кількості робітників вимагали їх адекватного забезпечення. Все це спонукало владу до здійснення певного рівня децентралізації у роботі споживчої кооперації та переорієнтації її діяльності на користь обслуговування робітників промисловості. З травня 1931 р. відновили роботу закриті розподільники та робочі кооперативи, що виокремились із центральних робочих кооперативів як кооперативні організації в системі споживчої кооперації при підприємствах. У сільській місцевості хоч і запрацювали так звані «сільпо», що мали приблизно по 2 лавки, проте вони були нерентабельними. Труднощі їхньої роботи були викликані насамперед наслідками насильницької колективізації селян, розкуркулювання, вилучення в фонд держави урожаїв, зрештою голодом 1932–1933 рр. Ці заходи здійснювалися радянською владою з метою реалізації нееквівалентного обміну між містом і селом, вилучення сільських ресурсів до державного бюджету на потреби індустріалізації. Невиконання плану хлібозаготівель колгоспами загрожувало внесенням їх до так званої «чорної дошки», споживча кооперація не обслуговувала ці господарства через мережу своїх магазинів, наявні там товари вилучались [1, с.38–39].

Загалом діяльність споживчої кооперації в цей період мала універсальний характер, а пріоритетними напрямками роботи стали заготівля сільськогосподарської продукції та сировини, удосконалення кооперативного виробництва (випікання хліба, кондитерських виробів, консервування тощо), його механізація, розвиток мережі підприємств торгівлі та сфери послуг (заснування закладів громадського харчування, будинків побуту, ремонт-

них майстерень тощо) в усій УРСР, хоч першочергово держава вимагала організувати постачання ділянок промислового будівництва (Донбас) [16, с.3].

Як і в роки непу, у досліджуваний період універсальна кооперація стала ефективною формою переходу до її спеціалізованих форм. Були створені автономні секції для обслуговування відповідних сфер народного господарства: Укрцукорсекція, Укррибсекція, Укрторфсекція, Укрліссекція, Укрводсекція, Укртранс-посекція, Укоопхарч, Укооппромхліб. Організацію заготівель та збуту продукції, сировини й утилю взяли на себе галузеві об'єднання: Укоопмолоко, Укоопмолокоптах, Укоопм'ясоптах, Укооповоч, Укоопсировина. Відповідальним за громадське харчування був Укоопхарч, а за випікання хліба – Укооппромхліб. Торгівлею займались оптово-роздрібні об'єднання Укоопсоюзу: Укоопмануфактура, Укоопгалантерея, Укооподяг, Укоопкнига, Укоопсилікат, Укоопзалізо, Укоопбакалея, Укоопконд, Укоопдит-постач, Укоопмеблі, Укоопшкіра, Укоопліспаливо.

Разом з тим панування у системі торгівлі єдиного виду кооперації, витіснення приватного капіталу та відсутність здорової конкуренції стало причиною зниження ефективності споживчої кооперації. Тим більше всі заходи по її оздоровленню держава проводила у межах реорганізації її структури, незважаючи на те, що корінь проблеми полягав у одержавленні самоврядної підприємницької організації. Так, у зв'язку з утворенням областей в Україні в 1932 р. система споживчої кооперації отримала нові рівні управління: обласні союзи споживачів (організовували між-районні бази для постачання сільської мережі) та міські союзи (Київ, Харків, Дніпропетровськ організовували роздрібні галузеві об'єднання міст). Трохи згодом, у 1933 р., держава з метою усунення конкуренції з боку споживчої кооперації розпочала опанувати міську роздрібну торгівлю, яка віднині була дозволена Народному комісаріату внутрішньої торгівлі, промисловим наркоматам, новоствореним відділам робітничого постачання, які підпорядковувались заводоуправлінням. Їм була передана матеріально-технічна база міської споживчої кооперації. Не дивно, що питома вага споживчої кооперації в роздрібній торгівлі України в 1934 р. знизилась у міській торгівельній мережі до 24,3%, хоча посилила свої позиції у сільській – до 71,7% [7, с.302].

Незважаючи на зусилля радянської влади тотально контролювати всі сфери діяльності споживчої кооперації, придушити

підприємницьку ініціативу, кооператори невтомно шукали шляхи підвищення ефективності системи споживчої кооперації, зміцнення її позицій в економіці. На VI Всеукраїнському з'їзді споживчої кооперації (березень 1934 р.) ініціювалась проблема подолання механічного розподілу товарів, які поступали із централізованих державних фондів без урахування купівельного попиту. Актуальність цього питання не піддавалась сумніву, адже торговельні лишки споживчої кооперації УРСР перевищували встановлену норму (в 1933 р. у міській мережі вони складали 7,8% до загального товарообороту, а в сільській – 12,3% [8, с.361]). Розв'язання цієї проблеми кооператори вбачали у децентралізації товарних закупівель, або у запровадженні самозакупівель, про що й було прийнято рішення на цьому з'їзді. Його реалізації сприяло й ухвалення положення про необхідність вивчення попиту покупців (у магазинах впроваджувались книги попиту), про відновлення торгово-складських функцій районних споживчих товариств як основних агентів просування товарів на селі, про підвищення ролі райунівермагів, райкультмагів та лісових складів у розгортанні сільської торгівлі [9, с.6–9]. Внаслідок цього активізувалось будівництво райунівермагів, спеціалізованих магазинів торгівлі промисловими та продовольчими товарами, з'явилась сезонна мережа обслуговування посівної та збору врожаю (торгівля здійснювалась безпосередньо у місцях польових робіт, на заготівельних пунктах тощо).

Таким чином, хоча б у деяких питаннях споживчій кооперації вдавалось реалізувати свій підприємницький потенціал. Споживчі кооперативи урізноманітнювали асортимент запропонованих ними товарів, диференціювали поставки товарів залежно від попиту на них, реалізували заходи по зниженню витрат обігу в кооперативній торгівлі, намагались скоротити час товаропросування через різні ланки системи, розбудовували торговельну мережу у найбільш населених регіонах, удосконалювали сільську торгівлю [16, с.4]. Система генеральних договорів і контрактизації дозволяла встановлювати більш тісний контакт з виробниками промислової та сільськогосподарської продукції. Виявивши в місцевій промисловості та у населення потрібні додаткові товарні ресурси, вони пропонували їх через мережу кооперативної торгівлі.

Проте командно-адміністративні методи впливу на розвиток споживчої кооперації призвели в 1935 р. до регіоналізації, сфера

її діяльності зосередилась в основному в селах (Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1935 р. «Про роботу споживчої кооперації на селі» міську споживчу кооперацію ліквідовано), що ще раз підтверджує обмеження прав споживчої кооперації як самостійної суспільно-господарської організації. Функції споживчої кооперації у містах остаточно перебрав на себе Народний Комісаріат внутрішньої торгівлі, а її майно було передано до державних крамниць або розподільних пунктів на підприємствах під контроль професійних спілок. Карткова система була скасована, адже державна торгівля на той час достатньо зміцнила свої позиції, забезпечуючи до 70% річного роздрібного товарообороту УРСР. Кооперація зберегла свій вплив лише у робітничих селищах, райцентрах, невеликих містах.

З іншого боку обмеження діяльності споживчої кооперації сільською місцевістю мала й позитивний результат. Недарма ще М.Туган-Барановський підкреслював неможливість усунення внутрішніх суперечностей між кооперативами робітничими та селянськими, кожен з яких переслідує власні інтереси. Зосередившись на проблемах села, споживча кооперація з метою усунення продовольчих труднощів та оптимізації харчування колгоспників розбудовувала мережу закладів громадського харчування (таблиця 2).

Таблиця 2

**Динаміка мережі й обороту підприємств
громадського харчування споживчої кооперації України
в другій половині 1930-х років**

Рік	Кількість підприємств, од.	Оборот, млн руб
1936	590	69,6
1939	1614	296,9

Складено за даними: Потребительская кооперация СССР за 1936 год: Основные показатели. – Л.: Центросоюз, 1937. – С. 24; Основные показатели работы потребительской кооперации по районам за 1939 г. – М., 1940. – С.7

Крім того, активно зростала кількість магазинів і лавок, кіосків і палаток, які охоплювали торговельною діяльністю контингент переважно сільських мешканців з метою якнайповнішого задоволення їхніх потреб та покращення якості обслуговування (таблиця 3). Уже в 1938 р. працювало 1300 сільмагів, 304 сільпродмагів, 12 райкультмагів, 58 хозмагів [10, с.55], серед підпри-

ємств громадського харчування налічувалось 165 ресторанів, 503 їдальні, 36 чайних, та 339 інших підприємств [11, с.87].

Таблиця 3

**Динаміка зростання торговельної
роздрібної мережі споживчої кооперації УРСР
у другій половині 1930-х років, од.**

Вид торговельного підприємства	Міська роздрібна мережа		Сільська роздрібна мережа	
	1935	1937	1935	1937
Магазини й лавки	1038	870	17477	22091
Кіоски та палатки	102	264	369	4000
Разом	1140	1134	17846	26091

Складено за даними: Потребительская кооперация СССР за 1935 год: Основные показатели. – М.: Госторгиздат, 1936. – С. 14–15; Потребительская кооперация СССР за 1937 год: Годовой отчет. – М.: Союзторгучёт, 1938. – С. 17–18.

Дещо іншою була історія кооперації до 1939 р. на західно-українських землях. Незважаючи на те, що на українські кооперативи також чинився певний тиск, проте вони не втратили кооперативної сутності та підприємницької господарської самостійності. Згідно нового польського закону 1934 р. дійсно було посилено нагляд за роботою Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК), який на той час уже об'єднував 3193 кооперативні організації. Крім того, обмежено його діяльність до трьох східно-галицьких воєводств, 430 кооперативів північно-західних українських земель і Лемківщини змушені були стати членами польських кооперативних союзів («Сполем», «Гурт» та інших) [3, с.1128]. Проте це не зупинило їхньої роботи.

Швидкими темпами розвивались великі кооперативні промислові підприємства (фабрика мила «Центросоюзу», полотен «Комети» та інші), а також дрібніші (у 1935 р. працювало 18 цегельень, 22 олійниці, 7 пекарень, 6 м'ясарень, 2 млини, 2 крупарки, 7 швейних майстерень, 4 майстерні дерев'яних виробів, 5 майстерень домашнього промислу, 4 трикотажні майстерні та інші). До кінця 1935 р. РСУК практично відновився приростом нових осередків, їх загальна кількість становила 3013 кооперативів (з них 568 кредитних), що об'єднали 526195 членів [21, с.141–142]. Серед них переважали сільськогосподарські кооперативи із

закупівель та збуту (69% загальної кількості в 1939 р.) на чолі з «Центросоюзом» (2360 кооперативів), значною була роль молочно-чарської кооперації з «Маслосоюзом» на чолі (143 районні молочно-чарні), кредитної, очолюваної «Центробанком» (115 Українбанків і 573 сільських райфаїзенських кас), споживчої під керівництвом «Народної торгівлі» (194 міські споживчі кооперативи) та інших (39 кооперативів) [3, с.1128]. Такий бурхливий розвиток вітчизняної кооперації сприяв економічному та культурному піднесенню перенаселених українських сіл.

Проте під час радянської окупації західноукраїнських земель у 1939 р. влада ліквідувала створену українцями підприємницьку систему кооперації європейського зразка. Згідно з рішенням Уряду УРСР від 8 грудня 1939 р. кооперативні організації увійшли до складу споживчої кооперації УРСР. Активно створювалась примусова кустарно-промислова кооперація під керівництвом очільників «згори», а також була реорганізована сільська споживча кооперація. Після відступу радянських військ РСУК відновив свою діяльність на території Галичини та об'єднав 4624 кооперативи [3, с.1129], хоч німецькі окупанти й конфіскували деякі промислові підприємства та запровадили обов'язкову заготовлю сільськогосподарських продуктів. Після встановлення радянської влади кооперативні відносини західноукраїнських земель набули тих самих ознак, що і на іншій території України.

Зруйнована Другою світовою війною система споживчої кооперації на всій території України відновлювалась коштом і невтомною працею пайовиків і працівників, адже країні вкрай необхідна була заготовля сільськогосподарської продукції для постачання армії й мирного населення, сировина для потреб оборонної промисловості. Кооперативи розгорнули підсобні господарства, які займались тваринництвом та рослинництвом, забезпечували роботу закладів громадського харчування. Вони заготовляли гриби, ягоди, лікарські рослини тощо. Споживча кооперація збільшила складську мережу системи, у якій були задіяні овочеховища та картоплеховища, керасиноховища, соляні склади, погребі й льодники. Активно створювались переробні пункти, забійні майданчики, сушарки, цементні ями тощо [22]. Труднощі виникали з транспортуванням заготовлених продуктів у великі міста. Використовувався як автомобільний, залізничний транспорт, так і судноплавні та мілкі ріки.

Споживча кооперація у цей період взяла на себе централізоване нормоване забезпечення сільських робітників та службовців (працівники МТС, вчителі, лікарі, зоотехніки, агрономи та ін.) [2, с.83]. Крім того, до кінця 1943 р. її торговельна мережа налічувала 5561 підприємство, 36 райунівермагів, а кількість працівників досягла понад 14 тисяч чоловік [12, с.9, 15]. У цей період заклади кооперації гостро потребували кваліфікованих кадрів, тому приділялась серйозна увага їх підготовці (на кінець 1945 рр. кількість торговельних працівників зросла до 57991 чоловік [13, с.159]).

Споживча кооперація концентрувалась і на відродженні та укрупненні кооперативного виробництва, оскільки державні підприємства переорієнтувались на забезпечення військових потреб. У 1944 р. працювало 12 обласних та 131 районний промкомбінат, які об'єднали 866 різних підприємств споживчої кооперації. Крім того, самостійно функціонувало 2131 підприємство. Разом вони випустили продукції та надали послуг на 64,2 млн крб. У той же час не всі кооперативні організації мали своє виробництво, асортимент їхньої продукції був не дуже різноманітним, проте завдяки їхнім зусиллям насичувався вкрай дефіцитний споживчий ринок. Вагома частка у забезпеченні товарами легкої промисловості та сфери послуг належала й кустарно-промисловій кооперації. Ремісники й кустарі використовували місцеву сировину, були досить гнучкими у задоволенні споживчого попиту, а також зацікавлені у збільшенні виробництва і збуту продукції.

У післявоєнний період держава, належним чином оцінивши дієздатність споживчої кооперації у період Другої світової війни, знову скористалась її підприємницьким потенціалом з метою переходу від нормованого постачання населення за картками до розгорнутої торгівлі. Згідно з Законом про п'ятирічний план відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 9 листопада 1946 р. сфера діяльності споживчої кооперації поширилась і на міські ринки, причому дозволено було торгувати сільськогосподарськими продуктами та товарами, виготовленими на підприємствах споживчої кооперації, за ринковими цінами, але не вище встановлених для державної комерційної торгівлі. Для стимулювання розвитку міської торгівлі держава впровадила податкові пільги. Внаслідок цього в 1946 р. роздрібний обіг торго-

вельної мережі та закладів громадського харчування споживчої кооперації України сягнув 7,4 млрд руб [13, с.40].

Подальшому розвитку торгівлі споживчої кооперації сприяла грошова реформа та відміна карток (грудень 1947 р.), а також опанування міського ринку (в 1948 р. мережа міськкоопторга налічувала 2865 од. [14, с.27]). З метою посилення конкурентоздатності споживчих кооперативів постановою президії Центросоюзу в 1948 р. запроваджено обов'язковий асортиментний мінімум промислових товарів для сільпо (29 найменувань), сільмагів (82 найменування), раймагів (111 найменувань) [5, с.55], хоча промислові підприємства продовжували нав'язувати кооперативним організаціям примусовий асортимент. Проте кооператори прагнули якнайповніше задовольнити попит споживачів, тому збільшували асортимент пропонованих товарів, у тому числі дефіцитних, критично відбирали їх за якістю. Відповідно зріс обсяг децентралізованих закупівель: у 1948 р. він становив 31,5% від роздрібного обігу [14, с.27] проти 4,6% у 1944 р. – [23]. Джерелами була сільськогосподарська продукція колгоспів і окремих селян, товари місцевої промисловості, кустарно-промислової кооперації та кооперації інвалідів, промисловості споживчої кооперації. Зокрема, кооперативна мережа випікання хліба за 1947–1950 рр. зросла на 73,6%, продукція якої збільшилась на 86,1% [13, с.165; 15, с.137], активізувалась робота переробних підприємств харчової продукції, підприємств легкої промисловості, меблевих, побутового обслуговування тощо.

По мірі відновлення економіки України та подолання товарного «голоду» інтерес держави у питанні розвитку споживчої кооперації почав згасати, адже її результативність була вище успіхів державної торгівлі (роздрібний товарообіг за післявоєнну п'ятирічку загалом збільшився в 2,9 рази, а споживчої кооперації – у 3,2 рази; товарообіг промислових товарів зріс в 5,8 рази; товарообіг споживчої кооперації з 1940 до 1950 р. збільшився на 40% [15, с.61]). Відповідно в серпні 1949 р. кооперативні організації припинили торгівлю в містах, а в 1950 р. у деяких містах та великих робітничих центрах передали власну мережу державній торгівлі [2, с.118]. І знову споживча кооперація взялася за задоволення споживчого попиту сільських мешканців, збільшуючи питому вагу дефіцитних промислових товарів (у 1950 р. до 69% [15, с.75]), селяни отримали можливість купувати їх у кредит. Крім того, активно розбудовувалася роздрібна торговельна ме-

режа на території радгоспів, у невеликих містечках та селах з'явилися спеціалізовані магазини (галантерейно-парфюмерні, будівельні, господарські, книгарні тощо), розгорнулась пересувна торгівля. У містах дозволено було торгувати лише сільськогосподарськими продуктами за цінами, вищими від державних. Піднесенню господарської діяльності споживчої кооперації сприяла й можливість отримання державного довгострокового кредиту, збільшення державних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію.

Значного розвитку у післявоєнний період набула і кустарно-промислова кооперація, що об'єднувала понад 24 тис. кооперативних майстерень та інших підприємств, торговельні обороти яких склали 2029,7 млн руб [4, с.317]. Про масштаби діяльності промислової кооперації свідчать конструкторські бюро, експериментальні лабораторії та науково-дослідні інститути, що працювали в її системі. Проте навіть в обмежених формах розвиток підприємництва в СРСР суперечив принципам адміністративно-командного господарювання, тому постановою ЦК КПРС «Про реорганізацію промислової кооперації» від 14 квітня 1956 р. промислову кооперацію до 1960 р. було ліквідовано, а її підприємства передано державі. Зберегли свою діяльність лише об'єднання кооперативів інвалідів. Такий крок радянської влади ідеологічно пояснювався необхідністю технічного переоснащення виробництва цих підприємств, зміни застарілої форми управління й складу технічного керівництва, хоча істинні причини лежали у політичній площині. Внаслідок знищення кустарно-промислових форм кооперування поглибилась проблема дефіциту товарів народного споживання, що негативно позначилось і на роботі споживчої кооперації. З кінця 1970-х років дефіцит товарів на селі був особливо відчутним, адже першочерговим завданням державна влада, як і раніше, вважала постачання великих промислових міст. У зв'язку з цим темпи економічного зростання споживчої кооперації різко знизились, економічна доцільність участі у кооперативах для селян була підкріплена лише можливістю отримати промислові вироби в обмін на сільськогосподарські продукти, лікарські рослини, лісові плоди та ягоди.

Висновки. Таким чином, витіснення приватного капіталу, ліквідація кредитної, сільськогосподарської та інших видів кооперації, відсутність здорової конкуренції, втручання держави у роботу самодіяльних кооперативних організацій (кустарно-

промислових та споживчих) сприяли зниженню ефективності їх діяльності у 30–70-і роки ХХ ст. Разом з тим в умовах обмеженості використання підприємницького потенціалу кооперативними організаціями вони змогли розширити асортимент промислових і продовольчих товарів, мобілізуючи додаткові товарні ресурси місцевої промисловості та населення, розбудувати мережу переробних підприємств, збільшити обсяги продукції, що виготовлялась ними, відчутним був їхній вплив у процесі подолання повоєнної розрухи і відновлення народного господарства, їм вдалося підготувати кваліфіковані кадри для промисловості й торгівлі, надати їм робочі місця. Кооператори забезпечили історичну тяглість інституту підприємництва, вони самостійно поєднували фактори виробництва, були чутливими до коливань купівельного попиту і відповідно до цього диференціювали виробництво та поставки товарів, задовольняли попит в умовах низької платоспроможності населення, реалізовували заходи по зниженню витрат обігу в кооперативній торгівлі, намагались скоротити час товаропросування через різні ланки системи, розбудовували виробничу та торговельну мережу у найбільш населених регіонах, удосконалювали сільську торговельну систему тощо, накопичили значні майнові й матеріально-фінансові ресурси.

1. 33-й: голод: Народна книга-меморіал / Упоряд. : Л.Б. Коваленко, В.А. Маняк. – К. : Радянський письменник, 1991. – 584 с.
2. 40 лет советской потребительской кооперации 1917–1957. – М. : Центросоюз, 1957. – 243 с.
3. Витанович І. Кооперація / І. Витанович ; під ред. проф. В. Кубійовича // Енциклопедія українознавства : в 10 т. – Т. 3. – Париж – Нью-Йорк : Молоде життя, 1959. – С. 1124–1129.
4. Гелей С.Д. Теорія та історія кооперації / С.Д. Гелей, Р.Я. Пастушенко. – К. : Знання, 2006. – 513 с.
5. Гетьман Г.О. Розвиток кооперативної торгівлі на Україні в післявоєнні роки (1946–1965) / Г.О. Гетьман. – Х. : Вид-во Харківського університету, 1969. – 175 с.
6. Історія кооперативного руху / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук та ін. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 411 с. – (Укоопспілка, Львівська комерційна академія).
7. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация СССР: Исторический очерк / Я.А. Кистанов. – М. : Изд-во Центросоюза, 1951. – 420 с.

8. Народне господарство УРСР. – К. : Народне господарство та облік, 1935. – 664 с.
9. Нинішній етап соціалістичного будівництва і завдання споживчої кооперації: Матеріали VI Всеукраїнського з'їзду споживчої кооперації. – Харків : Вукоопспілка, 1934. – 54 с.
10. Основные показатели работы потребительской кооперации по районам за 1939 г. – М., 1940. – 269 с.
11. Основные показатели работы райпотребсоюзов и райпо на 1 января 1939 года. – М. : Союзторгучёт, 1939. – 216 с.
12. Потребительская кооперация за 1943 год: Годовой статистический отчет. – М. : Центросоюз, 1945. – 122 с.
13. Потребительская кооперация за 1946 год. – М. : Центросоюз, 1947. – 211 с.
14. Потребительская кооперация за 1948 год. – М. : Центросоюз, 1949. – 219 с.
15. Потребительская кооперация за 1950 год: Статистический сборник. – М. : Центросоюз, 1952. – 148 с.
16. Потребительская кооперация СССР за 1929–1933 гг. : Основные показатели. – М., 1934. – 215 с.
17. Потребительская кооперация СССР за 1935 год: Основные показатели. – М. : Госторгиздат, 1936. – 56 с.
18. Потребительская кооперация СССР за 1936 год: Основные показатели работы потребительской кооперации по районам за 1939 г. – М., 1940. – 62 с.
19. Потребительская кооперация СССР за 1937 год: Годовой отчет. – М. : Союзторгучёт, 1938. – 81 с.
20. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.]; за ред. Л.П. Горкіної; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 760 с.
21. Туган-Барановський М.І. Кооперація, її природа та мета / М.І. Туган-Барановський. – Львів, 1936. – 143 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 296, оп. 8, спр. 97, 68 арк.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 296, оп. 8, спр. 99, 293 арк.

Транслітерований список джерел

1. 33-j: golod: Narodna knyga-memorial / Uporiad. : L.B. Kovalenko, V.A. Maniak. – K. : Radianskyi pysmennyk, 1991. – 584 s. [in Ukrainian]
2. 40 let sovetskoï potrebitel'skoï kooperatsii 1917–1957. – M. : Tsentrosoyuz, 1957. – 243 s. [in Russian]
3. Vytanovych I. Kooperaciia / I. Vytanovych ; pid red. prof. V. Kubiovycha // Encyklopediia ukrainoznavstva : v 10 t. – T. 3. – Paryzh – Niu-York : Molode zhyttia, 1959. – S. 1124–1129 [in Ukrainian]
4. Gelei S.D. Teoriia ta istoriia kooperatsii / S.D. Gelei, R.Ya. Pastushenko. – K. : Znannia, 2006. – 513 s. [in Ukrainian]
5. Getman G.O. Rozvytok kooperatyvnoi torgivli na Ukraini v pisliavoienni roky (1946–1965) / G.O. Getman. – H. : Vyd-vo Harkivskogo universytetu, 1969. – 175 s. [in Ukrainian]
6. Istoriiia kooperatyvnogo ruhu / S.G. Babenko, S.D. Gelei, Ya.A. Goncharuk ta in. – Lviv : Instytut ukrainoznavstva NANU, 1995. – 411 s. – (Ukoopspilka, Lvivska komerciina akademiia) [in Ukrainian]
7. Kistanov Ya.A. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR: Istoricheskii ocherk / Ya.A. Kistanov. – M. : Izd-vo Tsentrosoyuza, 1951. – 420 s. [in Russian]
8. Narodne gospodarstvo URSR. – K. : Narodne gospodarstvo ta oblik, 1935. – 664 s. [in Ukrainian]
9. Nynishnii etap socialistychnogo budivnytva i zavdannia spozhyvchoi kooperacii: Materialy VI Vseukrainskogo z'izdu spozhyvchoi kooperacii. – Harkiv : Vukoopspilka, 1934. – 54 s. [in Ukrainian]
10. Osnovnye pokazateli raboty potrebitel'skoï kooperatsii po raionam za 1939 g. – M., 1940. – 269 s. [in Russian]
11. Osnovnye pokazateli raboty raipotrebsoyuzov i raipo na 1 yanvarya 1939 goda. – M. : Soyuztorguchet, 1939. – 216 s. [in Russian]
12. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1943 god: Godovoi statisticheskii otchet. – M. : Tsentrosoyuz, 1945. – 122 s. [in Russian]
13. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1946 god. – M. : Tsentrosoyuz, 1947. – 211 s. [in Russian]
14. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1948 god. – M. : Tsentrosoyuz, 1949. – 219 s. [in Russian]
15. Potrebitel'skaya kooperatsiya za 1950 god: Statisticheskii sbornik. – M. : Tsentrosoyuz, 1952. – 148 s. [in Russian]
16. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1929–1933 gg. : Osnovnye pokazateli. – M., 1934. – 215 s. [in Russian]

17. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1935 god: Osnovnye pokazateli. – M. : Gostorgizdat, 1936. – 56 s. [in Russian]
18. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1936 god: Osnovnye pokazateli raboty potrebitel'skoï kooperatsii po raionam za 1939 g. – M., 1940. – 62 s. [in Russian]
19. Potrebitel'skaya kooperatsiya SSSR za 1937 god: Godovoi otchet. – M. : Soyuztorguchet, 1938. – 81 s. [in Russian]
20. Retrospektyva rynkovykh peretvoren v Ukraini: suchasnyi diskurs / [L.P. Gorkina, S.O. Bila, V.V. Nebrat ta in.] ; za red. L.P. Gorkinoi; NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2010. – 760 s. [in Ukrainian]
21. Tugan-Baranovskyi M.I. Kooperaciia, yii pryroda ta meta / M.I. Tugan-Baranovskyi. – Lviv, 1936. – 143 s. [in Ukrainian]
22. Centralnyi derzhavnyi arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 97, 68 ark. [in Ukrainian]
23. Centralnyj derzhavnyi arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 296, op. 8, spr. 99, 293 ark. [in Ukrainian]

Одержано 15.09.2015 р.